

Військова справа і козацькі традиції та їх зв'язок з можливими попередниками козаків.

Українське козацтво, як і козацтво взагалі, виникло на історичній арені ніби раптово. Згідно усталеної в історіографії концепції, становлення українського козацтва відбулося на зламі XV-XVI ст. Але, якщо ця дата не викликає сумніву у більшості істориків, то питання етнічної та соціальної бази, на якій формувалося козацтво, початок козацької тактики, звичаїв, традицій, термінології до цього часу залишаються остаточно не вирішеними.

Одним з важливих елементів, який допоможе заглибитись в таємницю походження українського козацтва, є козацьке озброєння. Зброя існує стільки ж, скільки й людство. Вона виникла в давнину як засіб для полювання (нападу та оборони під час добування засобів до існування - їжі та одягу). Спершу зброя була простим різновидом знаряддя праці, а потім стала засобом вбивства людиною собі подібних. Головна зброя козаків – це шабля. Відомо, що приблизно, з VII ст. шабля швидко поширюється серед кочовиків Східної Європи та Середньої Азії. Радянський вчений А.М.Кирпичников висловив думку, що на Русі шаблі з'являються, очевидно, з X ст. [1, с.368].

Місце знахідок найдавніших шабел та конструктивні особливості останніх свідчать про те, що вони ведуть своє походження від меча сарматського типу. Про це пише український дослідник Д.В.Тоїчкін [2, с.84]. Очевидно, що сармато-аланський компонент присутній у предків українських козаків, але самі козаки мечем не користувалися, вважали його недоцільним при протистоянні з легкоозброєною татарською кіннотою.

Розповсюдження шаблі на Північному Кавказі та у Південно-Східній Європі радянський історик М.Г.Магомедов пов'язує з аланами – нащадками сарматів [3, с.77]. На наш погляд, скоріше, це пов'язано з аварами та булгарами. Відомо, що в кінці IV ст. гуни зламали опір аланів, які займали прикаспійський степ до Дону своїми кочів'ями. Ті алани, які не пішли в гори, були асимільовані тюркськими гунськими народами і вже перестали відігравати вирішальну роль серед кочовиків регіону. Вірогідно, на тюрксько-аланській основі формувалися наступні племена булгар, хозар та, можливо, й авар. Всі вони мали єдиний корінь “ар” в своїй назві, а також розмовляли однією тюркською мовою. Про спорідненість булгар та хозар побіжно говорить М.Магомедов в своєму дослідженні [3, с.87]. Якщо піти за авторами, які вважали хозарів предками козаків (наприклад, автора “Історії Русів”, літописця Г.Грабянку), то треба погодитись з тюрксько-аланським підґрунтям української козаччини.

Надетнічність походження шаблі підтверджується знахідками найдавніших шабел та перехідних її форм у похованнях, що належать різним культурам. Так, Верхньо-Салтовське поховання, що до цього часу є найбільшим та найпоказовішим стосовно походження і форм давніх шабел, відносять до населення, етнічний склад якого неоднорідний: алани, булгари і, можливо, хозари. Д.В. Тоїчкін відмічає, що у Салтові представлені майже всі відомі типи шабел VIII – IX ст. н.е. (всього знайдено 12 примірників) [2, с.85]. В спадщину

від кочовиків козаки отримали не тільки шаблю, але й особливі прийоми фехтування. При розкопках поховань після козацько-татарської військової сутички на Ігреському півострові, краєзнавець Анатолій Микитович Ковальов звернув увагу на те, що багато татарських кістяків мають розтрошену шаблею щелепу. Це не типовий для фехтувальника середньовіччя удар знизу з перекидом шаблі у ліву руку. Таким ударом володіли тільки наймайстерніші козаки – пластуни, чи характерники, козацька військова еліта. Немає сумніву, що це бойове мистецтво передавалося в спадок від батька до сина, а його витоки криються у глибині століть.

Парадну шаблю (гарно оздоблену) козаки носили при собі у святкові дні та у вільний від роботи час. Дослідник військової історії І.С. Стороженко висловив думку, що серед українців шабля вважалась не тільки зброєю, а була невід'ємним елементом національного одягу, користувалася особливою шаную як символ свободи та лицарства. Її називали шаблею–сестрицею, ненькою–рідненькою. За велику честь вважалося мати шаблю, здобуту у ворога в бою [4, с.58-59]. На підставі досліджень з історії козацької зброї та збережених в музеях експонатів можна стверджувати, що в період формування та становлення козацької, крім шаблі, до холодної козацької зброї належать: спис, булава, пірнач, келеп, бердиш, чекан, ніж, лук.

Українські козаки дивували сучасників своєю організованістю, хоробрістю, умінням вести бойові дії. Про великий досвід та професіоналізм запорожців у галузі фортифікації повідомляють чисельні джерела. Так, турецький мандрівник Евлія Челебі, описуючи зупинку козацького війська під час походу 1657 р., звертає увагу на обладнання його табору: “Вони розташувались з західної сторони мадярського табору на іншому березі ріки. Миттєво, подібно кротам розривши землю, вони взяли величезний табір у кільце. Виставили навкруги охорону. На кургані, зверненому до табору Ракоці, вони вирили лінії рівчака і закріпили його сорока–п'ятьдесятьма гарматами. Потім вони зв'язали ланцюгами свої сім тисяч возів і опоясали ними свій табір. В проміжках між возами було поставлено багато рушниць”[5, с.79]. Такий табір був базою для розгортання подальших бойових дій. Розміри його залежали від чисельності війська, яке його обороняло.

Рухомий табір будувався у вигляді прямокутника, великі сторони якого складали вози, що рухались один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів рухалось спішене військо. В першому або другому зовнішньому ряду були встановлені гармати малого калібру, біля возів йшли козаки з вогнепальною ручною зброєю, готовою до бою. По середині табору вели коней. Передня і задня сторони прямокутника були незамкнені, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник мав “крила”, тобто, один або декілька рядів були довші за інші на величину ширини табору. Захисні функції такого табору були настільки високі, що навіть при однорядності його возів кількісна та тактична перевага ворога зводилась нанівець. Так, Боплан повідомляє: “Я зустрічав декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не могли зробити, хоч мене супроводжувало лише 50-60 козаків” [6, с.62].

Неприступність табору досягала завдяки потужному мушкетно-артилерійському вогню та багаторядності возів. І.С. Стороженко вважає, що між цими чинниками існувала зворотно-пропорційна залежність: чим слабкішим був вогонь – тим більше рядів. Козацький віз орієнтовно мав довжину в межах 2,5-3 м і був базою для підрозділу з 10 козаків [4, с.62].

Використання возів у військовій тактиці має в Північному Причорномор'ї давні традиції, які походять від скіфів, були перейняті хозарами, а потім – козаками. Один з сучасних “хозарознавців” А.В.Гадло, спираючись на джерела, писав про велике хозарське місто (на Північному Кавказі) доіудаїстського періоду: “Баланджар зовсім не був містом у звичайному розумінні цього терміну. Це був великий табір, для захисту якого був застосований традиційний у військовій практиці кочовиків засіб. Його територія була огорожена зв'язаними возами (3 тис. штук), за якими ховалися захисники” [7, с.98].

Одне з цікавих і важливих питань, яке пов'язане з історією українського козацтва, відноситься до формування у козаків морських навичок та створення ними військового флоту. В основному, це питання в більшій чи меншій мірі розглядається в загальних працях з історії козацтва, де засвідчується, що українське козацтво з початку свого існування мало боєздатний військовий флот. Зрозуміло те, що морські навички козаки не могли успадкувати від жодного кочового народу Північного Причорномор'я. Морське уміння могли залишити козакам руси, можливо, кубанські черкаси та бродники, які утримували перевози та броди на ріках. Дослідник ранньої історії України, академік НАН України О. Прицак вважає русів гото-варяжсько-сарматською спільнотою, яка розташовувалася на сучасному півострові Тамані, біля гирла Кубані, де потім було Тмутороканське князівство [8, с.467,473]. З тих місць приводять на Русь ясів та косогів київські та чернігівські князі. Не випадково, Евлія Челебі вже в XVII ст. називає Керченську протоку Черкаською [5, с.194], а українських козаків у всіх писемних джерелах Московської держави називають виключно “черкасами”. Очевидно, іменно на Тамані закладалися підвалини козацької морської науки.

Аналіз боротьби козацтва проти агресії Оттоманської Порти та її васала Кримського ханату, свідчить, що козацький флот не завжди міг протистояти могутньому військовому флоту Туреччини у відкритому морі, але достатньою мірою забезпечував водні походи запорожців, успішно діяв при штурмі турецьких фортець у пониззі Дніпра, Дону і біля кримського узбережжя. Морські походи козаки здійснювали на гребних човнах, які називалися “чайками”.

Про рівень розвитку козацького флоту, майстерність козаків свідчить Еріх Лясота, який так описує проходження дніпрових порогів: “6 червня ми відправились до порогів і до полудня пройшли шість порогів, ... нижче на княжому поснідали. 7 червня через Воронову Забору. Там одне з наших суден наскочило на камінь і перевернулось. Але ми врятувались на допоміжних човнах, які називаються під'їздками, однак, всі свої речі втратили” [9, с.103]. Біля татарської переправи, що діяла біля Будиловського порогу, за свідченням Е.Лясоти було “багато татарських малих суденеч, виготовлених із зв'язаного

до купи хмизу, який вони потім обтягують свіжою шкірою. Біля цього порога на правому березі лежали, сховавшись повсюди в кущах і чагарниках, близько чотирьох сотень козаків, а свої суденця чи човни витягнули на берег, послані з Січі чатувати татар на переправі” [9, с.103]. Таким чином, за пів дня Е.Лясота з козацькими лоцманами пройшов 6 порогів, і вже 9 червня посольство було на Січі.

Сплав через пороги здійснювався без волоків. Козаки на линвах утримували і вели транспортні судна, направляти які допомагали лоцмани на невеликих човнах–під’їздах. У небезпечних місцях людей висаджували на берег. Із тексту щоденника відомо, що запорожці пильно стежили за основними п’ятьма дніпровськими переправами на водному шляху на Січ. Це переправи біля Чигирина, на Дніпрових порогах проти острова Таволжаній, біля Будилівського порогу, Кічкасу та біля Кам’яного Затону. На підставі цього можна припустити, що контроль за річковими перевозами залишився козакам від їх попередників – бродників – алано-яської спільноти, яка розмовляла тюркською мовою та сповідувала християнську віру.

Як відомо, Е.Лясота і козацьке посольство покидали Січ на турецькому сандалі. З цього виходить, що козацький флот Базавлуцької Січі використовував і трофейні судна. Кіннота явно поступалася флотові за наслідками її використання в бойових операціях запорожців. Під час перебування австрійського посла на Базавлуцькій Січі у розпорядженні козаків залишалось близько 400 коней. Ординці, які вторглися на Запорожжя минулої зими, захопили козацьких коней.

У добу перших запорозьких Січей козацький флот успішно проривав блокаду ворога в гирлі Дніпра, козацькі флотилії виходили в море, вели бойові дії вздовж узбережжя Османської імперії. Часто застосовувалася комбінована тактика – штурм фортець з моря та суходолу. Особливо вперто козаки вели боротьбу за вихід до Чорного та Азовського морів, намагаючись закріпитись на їх узбережжях. Один із шляхів запорожців на Чорне море йшов через Азовське море: Дніпро – Самара – Вовчі Води – Кальміус – Азовське море – Керченська протока. Описані в джерелах морські походи запорожців засвідчують дієздатність козацького флоту, яка спиралась на давні традиції, лоцманське мистецтво та військовий вишкіл давніх русів, варягів, бродників.

Своєрідними виявляються демократичні традиції суспільно-правового устрою Запорозької Січі. Унікальність цього явища пояснюється тим, що воно формувалося в період панування абсолютизму в Європі та світі, з одного боку, а з іншого тим, що армія та демократія – це не сумісні поняття навіть в наш час процесу демократизації життя та суспільства. Ці демократичні засади побудови та функціонування Запорозької Січі розглянуті у роботах багатьох авторів, починаючи з козацьких літописців. Але найбільш ґрунтовно, на наш погляд, це викладається в роботах А.О.Скальковського, Д.І.Яворницького та М.С.Грушевського.

Історія середньовіччя знає приклади, коли влада передавалася не за походженням, а за особистими здібностями. М.С.Грушевський писав, що виборність ватажків, князів існувала ще у болоховських громадах [10, т.3,

с.156-157]. У так званому “Кембріджському посланні хозарського іудея” розповідається, що під час війни з арабами, один єврей проявив незвичайну силу мечем та змусив втекти ворогів. За давніми звичаями, таких людей хозари ставили над собою воєначальниками [11, с.215-216]. К.Багрянородний розповів, як турки (угорці) за дорученням хозарського хагана вибирали собі архонта. Обраний був син воєводи Алмуца – Арпад як більш розумний та хоробріший [12, с.161]. Ці народи мешкали на Великому степовому кордоні і зараз важко сказати, хто саме з них залишив козакам у спадок традицію обрання своїх ватажків.

На Запорозькій Січі гетьмани, кошові отамани та старшина обиралися на козацькій раді на початку січня. Перша згадка про таку “кадрову” раду у джерелах датується 1581 роком, коли був обраний гетьманом авантюрист польського походження С.Зборовський, про що пишуть історики В.І. Семененко та Л.А.Радченко [13, с.96]. Не згодна з рішенням ради меншість змушувалася до покори більшістю не тільки погрозами, а іноді й побиттям та вбивствами. Щоб підкреслити залежність кошового отамана (гетьмана) від влади натовпу, його голову посипали сміттям. Цю процедуру добре описав у своєму творі письменник, етнограф та фольклорист ХІХ ст. Д.Л. Мордовець [14, т.1, с.306-312].

В контексті нашого завдання викликають інтерес і особливості правового устою Запорозької Січі, відношення до порушників закону та козацьких традицій. Процес покарання розглядався як вистава, а не як трагедія особистості. В цілому, козаки цінували тільки військову доблесть, презирство до смерті, до матеріальних благ, повсякденної трудової діяльності на землі чи занять ремісництвом. Серед козаків були свої ковалі, зброярі та інші фахівці, які забезпечували життєдіяльність козацької спільноти: війська та флоту. Не зважаючи на те, що козаки займалися промислами: мисливством, рибальством, переважав архаїчний спосіб отримання додаткового продукту – шляхом здобичі у військових походах. Козацький літописець Григорій Грабянка писав: “Бяху от воинского чина отдревле и мечем упражняхуся, а не роботным игом” [15, с.12].

Д.І. Яворницький зазначав, що однією з умов прийняття до січового товариства був соціальний стан. Вступаючий міг бути шляхтичем, поповичем, козаком, татариним, турком, взагалі, ким завгодно, тільки не селянином, а крім того неодруженим чоловіком [16, т.1, с.146]. Цю ж думку висловлював директор Центрального державного військово-історичного архіву СРСР В.А. Рибін: “Козаки займалися промислами, торгівлею, скотарством. Важливим джерелом життя була для них військова здобич. Землеробство до другої половини ХVІІ ст. в козацьких спільнотах не розвивалося ” [17, с.58]. Традиція презирливого ставлення до роботи на землі, вірогідно, теж веде свій початок від арійських часів, коли суспільство поділялося на вождів, служителів релігійних культів, воїнів та простолюдинів.

Простежуючи коріння козацьких традицій, торкнемося й не найкращих із них. Майже всі заможні козаки варили пиво, брагу, мед, деякі продавали алкогольні напої. На території Січі та в паланках було багато шинків. Відома їх кількість тільки за 1740 рік – 370 закладів [13, с.99]. Козаки мали сувору

заборону вживати алкоголь під час військових походів, навіть під загрозою смертної кари. Але після повернення з походу часто пропивалося все здобуте в бою майно.

Любов до міцних напоїв відома у Північному Причорномор'ї ще за скіфських часів. Античні автори зазначали, що скіфи, на відміну від греків, п'ють не розбавлене водою вино [18, с.21]. Скіфське плем'я массагетів (великих саків – гетів: мас-сак-гет) полюбляло прикрашати свій одяг золотом та сріблом. Чоловіки носили яскраві червоні та блакитні кафтани, голили бороду, залишаючи вуса, а на голеній голові довгий чуб. В битвах були безстрашні та безжалісні до ворогів. Грецький історик Прокопій про їх звичаї зауважив так: “А массагети суть величніші п'янички з усіх смертних” [19, с.136].

Д.І.Яворницький писав про запорозьких козаків: “Світлу сторону характеру запорозьких козаків складали – їх благодущність, щедрість, безкорисливість, постійність у дружбі, дуже високо цінованими в Запоріжжі, що за козацькими правилами гріхом вважалось обдурити навіть нечистого, якщо він іноді потрапляв січовикам у товариші; крім цього, світлими рисами характеру запорозьких козаків були – висока любов їх до особистої волі, за якою вони віддавали перевагу лютій смерті ганебному рабству; глибока повага до старих та заслужених вояків і взагалі до всіх військових ступенів; простота, помірність і винахідливість при нужді, в домашньому побуті або в різних безвихідних випадках і фізичних недугах” [16, т.1. с.234]. Проте, Д.І.Яворницький вказував і на темні риси козацької натури. Великим недоліком запорозьких козаків була їх пристрасть до спиртних напоїв. Вчений наводить слова очевидця: “У п'янстві і бражництві вони прагнули перевершити один одного і навряд чи найдуться у всій християнській Європі такі відчайдушні голови, як козацькі. Немає у світі народу, який міг би зрівнятися у пияцтві з козаками: не встигнуть проспатись і знову вже напиваються”. Самі про себе запорожці на цей рахунок говорили: “У нас в Січі норів – хто “Отче наш” знає, той вранці встає, умиється та й чарки шукає” [16, т.1.с.238-239].

Зрозуміло, що аналог – це не завжди зв'язок. Але, простежуючи цілий ланцюг аналогів, можна виявити саме історичні зв'язки. Так, завдяки “батьковій історії” Геродоту, можна сформулювати цілісне уявлення про скіфський військовий комплекс та існування в ньому таких елементів, як вишкіл молоді, зв'язок між битвою та бенкетом, культу меча, коня, воїна-звіра, символіка червоного кольору. З часом ці елементи розвивалися і збагачувалися, а в чомусь занепадали. Осягнути ці кількісні та якісні зміни допомагає Нартський героїчний епос осетинського народу [20]. Осетини є нащадками аланів – одного з багатьох сарматських племен – і віддаленими родичами скіфів. Яси та косоги є нащадками аланів. Бродники українських степів, які утримували річкові перевози та броди, вірогідніше за все, є нащадками ясів та косогів.

Простежуючи спільні риси, які мали козаки зі своїми можливими попередниками, треба звернутися й до поховальних обрядів. Ще й сьогодні в українців існує звичай одягати небіжчика в новий одяг, кращий, який він мав. Аналогічним чином поступають і осетини – нащадки аланів та ясів. У східних слов'ян прийнято везти небіжчика на цвинтар на санях чи візком. Біля цвинтаря

коня перепрягали: спершу його випрягали, потім обводили за ходом сонця навколо саней чи візка і після цього знову запрягали. Подібний звичай існує у осетин, коли під час похорон коня споряджують та ставлять біля узголів'я небіжчика. В цих поховальних обрядах простежується давня традиція кочовиків Північного Причорномор'я: скіфів, сарматів, печенігів та інших - приносити коня в жертву небіжчику [21, т.3.с.508-509]. Треба враховувати, що до прийняття християнства, східні слов'яни здійснювали поховання своїх небіжчиків через обряд кремації [22, с.155].

Згадаємо, що хозари називали себе "аз". Так само Страбон у I ст.н.е. називає мешканців східних берегів Азовського моря. Іосафато Барбаро, який був в Азові у 1336 р., сповіщає, що алани, які мешкали на східних берегах Азовського моря, на своїй мові себе називають "аз", тобто "я". Костянтин Багрянородний у X ст. мешканців цієї місцевості називав касаками, тобто козаками. Нестор-літописець називав їх ясами (асами) та косогами, інші літописці касагами, теж саме, що козаками. Раніше грецькі історики називали їх казами (казос), але найчастіше за все гетами, а потім готами. Існує версія: коли алани пішли на північ з Приазов'я, то в порівнянні з підкореними народами, вони почали називати себе готами, від слова "гот" – бог. Про це писав дослідник історії донського козацтва Є.П. Савельєв [19, с.115]. Далекий похід готів – аланів на захід залишив по собі пам'ять в назві сучасної іспанської провінції Каталонії (Гото-Аланії). Таке припущення висловив академік О. Пріцак [8, с.521].

Є.П. Савельєв писав, що в давні часи простір, який має вид кута між східними берегами Азовського і Чорного морів та Кавказом, вважався батьківщиною богів і народних героїв, тому отримав назву "земля Азів", Asia Terra – священна земля. "Аз", "аза", "азен" у всіх арійських народів позначає бога, пана чи героя. Кінний аз – князь. Кавказ (Кау-к -аз) – оселя азів-богів. Кау (осетинське) – село, аул [24, с.75].

Іосиф Флавій в своєму творі "Іудейська війна" говорить, що народ аланів є скіфське плем'я, яке живе біля Танаїсу та Меотійського моря [23, с. 435]. Учасник походу Карла XII німецький капелан Й.В.Барділі у своїх мемуарах теж говорить про етнічну спорідненість українського населення зі своїми попередниками – скіфами. "Україна або Казакія, - пише Барділі, - це земля, на якій давніше жили скити, а їхніми нащадками є козаки, - народ вільний, що не хоче бути ні під Польщею, ні під Москвою" [24, с.7].

Повертаючись до аланів, згадаємо, що Амміан Марцелін розміщує їх в обох частинах світу (тобто, в Європі та Азії, якщо вважати кордоном між ними ріку Танаїс) і характеризує їх як гарних воїнів, з темно-русявим волоссям та шляхетним походженням [25, с. 494].

Досліджуючи витоки козацької культури, неможливо залишити поза увагою і побратимство. Те, що це явище існувало у Північному Причорномор'ї ще за скіфських часів повідомляє Геродот [26, с.51]. М. Костомаров вважав побратимство характерною рисою історії від Київської Русі до козацьких часів [27, с.165]. З писемних джерел, які свідчать про існування побратимства, насамперед, згадаємо твір Феодосія Печерського (XI ст.) „Друге послання до

князя Ізяслава Ярославича”. В ньому автор попереджає про зростання впливу католиків („латинян”) і закликає з ними не „брататися”. Можливо з того, як вжив цей термін Феодосій Печерський, братання, побратимство в Київській Русі-Україні було широко розповсюдженою традицією [28, с.122].

Ці звичаї побратимства скіфів, сарматів, княжих дружинників Київської Русі були успадковані українським козацтвом. Спочатку ритуал цієї військової традиції був простим. Майбутні побратими разом пили алкогольній напій, обмінювалися зброєю, а деколи і люльками. З часом у козаків цей обряд почав освячуватися християнською церквою. Козаки, що мали стати побратимами, писав Д.І. Яворницький, йшли до церкви і в присутності священника давали клятву перед Богом, що з цього часу вони брати, а того, хто зрадить, чекає Боже прокляття і гнів. Козаки-побратими зобов'язувалися любити і допомагати один одному в будь-якій життєвій ситуації, а якщо треба, то і пожертвувати своїм власним життям заради побратима. Після цього козаки-побратими робили запис у церковній книзі, слухали молитву, дарували один одному хрести та ікони і виходили з церкви немовби справжні рідні брати до кінця свого життя [16, т. 1., с. 242-243].

Подібні звичаї існували у багатьох народів Європи, зокрема, у осетин – нащадків сарматів, побратими наповнювали келих горілкою чи пивом, кидали туди монету і тричі пили з нього та клялися один одному у вірності: „Нехай цей напій стане для мене отрутою, якщо я зраджу!” Ж. Дюмезіль вважає, що цей ритуал – дуже давній відгомін скіфського, тільки в ньому вже не проливається кров, а металеву зброю (мечі) замінили металеві гроші [29, с. 47-48].

В осетинському епосі також збереглися згадки про шановану і священну бенкетну чашу для воїнів-героїв, що дуже нагадує козацьку “кумпанію”. Це була велика і частіше за все дуже коштовна чаша, яка належала всьому куреню. З неї по черзі пили вино козаки, повертаючись з походу. Вона була своєрідною святиною козацького куреню. Як найдорожче майно, в курені козаки перед походом могли закласти її шинкареві в обмін на вино та горілку, а після повернення, розрахувавшись за борги, повертали її знову до куреня. Якщо з цією святиною щось траплялось, і шинкар не здатний був її зберегти до повернення козаків з походу, його чекала страшна кара. Ці факти дозволяють побачити зв'язок древніх іранців (арійців): скіфів, сарматів, аланів, ясів та косогів з формуванням середньовічної південно-руської народності й таким унікальним явищем історії як козацтво.

Отже, для визначення сутності козацтва як окремої етнокультурної спільноти необхідно відійти від спрощеного розуміння його генези, в тім числі і від твердження про етнічну приналежність українських козаків виключно до слов'ян. Процес становлення козацтва відбувався у Північному Причорномор'ї після монгольської навали на основі розрізнених етнічних груп войовничих ватаг, які жили за рахунок утримання перевозів через річки, супроводу купецьких караванів, мисливства, рибальства та військового промислу.

Бібліографічні посилання:

1. Кирпичников А.Н. снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX – XIII вв.

- Мечи и сабли IX – XII в. // Злато слово. Век XII (Составитель Борисов Н.С.) – М.: Молодая гвардия, 1986. – 461 с.
2. Тоїчкін Д.В. З історії шаблі в Україні // Український історичний журнал.– 2002.– № 4.–с.81-94.
  3. Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. – М.: Наука, 1983. –224 с.
  4. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга перша. Воєнні дії 1648-1652 рр.– Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996.–320с.
  5. Челеби Эвлия. Книга путешествия (извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века). - М., 1960. – 338 с.
  6. Боплан Гійом Левассер де. Опис України; Меріме Проспер. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
  7. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV – X веков. –Л.,1979. – 214 с.
  8. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (Крім ісландських саг).–К.: Обереги, 1997.–т.1.–1080с.
  9. Лясота Еріх із Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. - № 10. – С. 97 – 110.
  10. Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн.– К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – 649 с.; К., 1992. – Т.2. – 633 с.; К., 1994. – Т.5. – 687 с.; К., 1995. – Т.7. – 627 с.
  11. Кожин В. История Руси и русского слова. – М., 2001 – 512 с.
  12. Багрянородний Константин. Об управлении империей. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
  13. Семененко В.И., Радченко Л.Л. История Украины с древнейших времен до наших дней.– Харьков: Торсинг, 2002.–480с.
  14. Мордовець Д. Сагайдачний // Твори: В 2 т.- К., 1958. - т.1. – с.283-496.
  15. Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К.: Знання, 1992. –185 с.
  16. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т.– К.: Наукова думка, 1990.–т.– 1.-592с.; т.2. –560с.; К., 1991.–т.3.–560с.
  17. Рыбин В.А. Казачьи войска // Военно-исторический журнал.–1989.–№ 2.–с.58-63.
  18. Латышев Н. Древние греки о Северном Причерноморьи и Кавказе // Вестник древней истории. – 1948. – № 2.
  19. Савельев Е.П. Древняя история казачества.–М.: Вече, 2002.–464с.
  20. Нарты. Эпос осетинского народа. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 401с.
  21. Археология Украинской ССР. В 3 т. Под редакцией Артеменко И.И. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – 573 с.
  22. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К.: Логос, 1997. – 220 с.
  23. Флавий Иосиф. Иудейская война. – Минск: Беларусь, 1991. – 512 с.
  24. Брицький П., Бочан П. Відомості німецьких мандрівників і послів – важливе джерело історії українського народу. // Пам'ять століть. – 2003. - № 6. – с.4-10.
  25. Марцеллин Аммиан. Римская история . – СПб.: Алатай, 1996. – 570 с.
  26. Геродот з Галікарнасу. Скіфія. – К: Довіра, 1992. – 72 с.
  27. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1904. - Т.9. – 742 с.
  28. Еремін І.П. Літературне насліддя Феодосія Печерського // Труды отдела древнерусской литературы. – Т.V. – М.-Л., 1947. – 322 с.
  29. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология / Пер. с фр. – М.: Наука, 1976. – 276 с.